

WANDA STEC

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2530-2489>

Uniwersytet Gdański

POGRANICZE OBRZĘDOWOŚCI W NOMINACJI JĘZYKOWEJ ROŚLIN (LUDOWE NAZWY POLSKIE, ROSYJSKE I UKRAIŃSKIE)

BORDERLAND RITUALS IN LINGUISTIC NOMINATION OF PLANTS (FOLK NAMES IN POLISH, RUSSIAN AND UKRAINIAN)

The traditional folk festival of the Slavs, celebrated during the summer solstice, is Midsummer Night, also called Kupala Night, sobótka, palinocka, kupalnocka, etc. in various areas of Slavic lands. Researchers maintain that it was originally a pagan festival, which over time was adapted by Christianity and linked to the figure of St. John the Baptist. According to Slavic mythology, the celebration of this unusual night was accompanied by folk rites, combining pagan and Christian elements and linked to the natural world. Plants, especially herbs, were an inseparable element of these, which was reflected in the linguistic nomination. The topic is discussed regarding on the example of folk names of selected herbal plant species in Polish, Russian and Ukrainian.

Keywords: Midsummer Night, Kupala Night, plant names, linguistic nomination, borderland

Noc świętojańska¹ to „najkrótsza noc w roku z 23 na 24 czerwca (przed dniem św. Jana), w czasie której, według podań ludowych, można znaleźć przynoszący szczęście, rzekomo rozkwitający kwiat paproci”². Synonimami są: 1) sobótka, czyli „ludowe święto obchodzone w czasie letniego przesilenia Słońca, podczas którego pali się ogniska, śpiewa i tańczy wokół nich, puszcza wianki na wodę” oraz 2) kupala — „uroczystość obchodzona przez Słowian wschodnich w noc letniego przesilenia słonecznego, połączona z obrzędami, tańcami itp.”³. Mniej rozpowszechnione nazwy tego ludowego święta, to: palinocka, kupalnocka i wiele nazw przejściowych⁴. W rosyjskojęzycznej

¹ Spotyka się również zapis wielkimi literami: Noc Świętojańska.

² S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Wyd. CD, 2004.

³ Tamże.

⁴ Zob. T. Rokosz, *Obrzęd sobótkowy. Tradycja i jej transformacje (studium etnokułturowe)*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław–Siedlce 2016, s. 79–94.

przestrzeni kulturowej funkcjonuje pod nazwą праздник (Івана) Купалы і jest to „древний языческий земледельческий праздник, он же Иванов день и день летнего солнцестояния, то есть самый длинный день и самая короткая ночь в году”⁵. Ukraińscy etnografowie określają je jako свято (Івана) Купала lub Купайла —

це день літнього сонцевороту, що тепер сходиться з християнським святом Різдва Святого Пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Івана [...]. Як народне свято, день Івана Купала відбувається з багатьма своєрідними обрядами та піснями⁶.

Badacze zgodnie utrzymują, że pierwotnie było to święto pogańskie, które z czasem zostało zaadaptowane przez chrześcijaństwo i powiązane z postacią św. Jana Chrzciciela:

Церковь со временем соединила народные древние обряды с легендой о рождении Иоанна Крестителя и крещении (купании в реке Иордан) им Иисуса Христа. В христианской традиции это один из главных праздников календаря, день Рождества Иоанна Крестителя, народное прозвище которого — Иван Купала⁷.

Niemniej święto Kupały „w swej istocie pozostaje tradycją na wskroś pogańską”⁸. Proweniencję przedchrześcijańską ma nawet „rytualna czynność kąpania się w najkrótszą noc roku, głównie w celach ochronnych i zdrowotnych”⁹. Kościół Katolicki przez wieki starał się wyeliminować pogańskie elementy rozpasania charakterystyczne dla obchodów sobótkowych lub nieco je utemperować¹⁰. Podobne podej-

⁵ *Лингвострановедческий словарь „Россия”: Иван Купала (или Иван Купало)*, https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/?title=%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%9A%D1%83%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B0/C1-C2 (22.11.2024).

⁶ О. Воропай, *Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис*, т. 2, Українське видавництво, Мюнхен 1958, s. 115.

⁷ *Лингвострановедческий словарь...*, online (22.11.2024).

⁸ A. Cybulska, *Obrzędowość wybranych świąt wiosennych w tradycji polskiej i rosyjskiej*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne” 2016, nr 12, s. 30.

⁹ T. Rokosz, *Obrzęd sobótkowy...*, s. 89, przypis 12.

¹⁰ Por. S. Urbańczyk, *Dawni Słowianie: wiara i kult*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991, s. 93–94; M. Bronikowska, *Jak bawili się nasi przodkowie, czyli głębszy wymiar kultury fizycznej*, „Studia Lednickie” 2012, t. 11, s. 78; P. Schmandt, *Sobótka, ścinanie kani, ogień i czary na Kaszubach*, Wydawnictwo Region, Gdynia 2014, s. 45; M. Jaszczewska, *Polskie i rosyjskie paremie kalendarzowe w aspekcie kulturowym*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2018, s. 165.

ście prezentowały Kościoły prawosławne, lecz tu problem stanowiła korelacja „nocy świętojańskiej” i „nocy Kupały” w aspekcie temporalnym, ze względu na niejednakowe daty obchodów wynikające z różnych systemów kalendarzowych¹¹.

Нос (Iwana) Купаły, czyli „ночь накануне Ивана Купалы” lub „купальская ночь”, jest uważana za jedno z głównych świąt ludowych Słowian wschodnich i bywa nazywana słowiańskimi dionizjami. Obchodom tej wyjątkowej nocy towarzyszyły obrzędy, łączące wątki pogańskie i chrześcijańskie. Były one związane z symbolicznymi i mającymi moc oczyszczenia żywiołami wody i ognia, z kultem płodności, a także połączone ze światem przyrody — odprawiano je ku czci urodzaju, słońca i księżyca. Miejsce uroczystości stanowiły obszary poza wsią lub miastem, położone nad wodą i na wzgórzu, co było uwarunkowane rytuałami, takimi jak: kąpiel w jeziorze, wyplatanie wianków i puszczanie ich na wodę, palenie ognisk, tańce, śpiew i in.¹²

Nieodłącznym elementem sprawowania obrzędów sobótkowych były rośliny, a zwłaszcza zioła, co znalazło odzwierciedlenie w ich nominacji językowej. Takie rośliny nosiły ogólne miana typu: rośliny świętojańskie, zioła św. Jana; купальские травы, ивановские

¹¹ Przygotowując artykuł, zastanawiałam się, jaki rosyjski ekwiwalent byłby najbardziej trafny dla sformułowania „rośliny nocy świętojańskiej”, pod względem semantycznym, ale i chronologicznym. W Rosji wyznawcy prawosławia narodziny św. Jana Chrzciciela, czyli Иоанна Крестителя (Иоанна Предтечи) świętują zgodnie z kalendarzem juliańskim 7 lipca, zaś ludowe święto Iwana Kupały obchodzone jest w nocy z 23 na 24 czerwca, która w kalendarzu juliańskim odpowiada nocy z 6 na 7 lipca (*Российский этнографический музей: Календарь народных праздников. Иван Купала (Рождество Святого Иоанна Крестителя, Иванов День*), <https://ethnomuseum.ru/collections/ethnocalendar/july/ivan-kupala-rozhdestvo-svyatogo-ioanna-krestitelya-ivanov-den> (22.11.2024)). Są to więc dwie różne daty, przy czym rosyjskie święto prawosławne przypada 2 tygodnie po przesileniu letnim. Zupełnie odmienna sytuacja jest w Ukrainie, gdzie po oficjalnej reformie kościelnego kalendarza prawosławnego w 2023 r. stosowany jest kalendarz nowojuliański, pokrywający się z datami gregoriańskiego, więc począwszy od 2024 r. ukraińscy wierni prawosławni i grekokatolicy ponownie obchodzą to ważne religijne święto w tym samym czasie, co (rzymsko)katolicy w Polsce, tj. 24 czerwca, a noc świętojańska przypada na równi z nocą Kupały, tj. z 23 na 24 czerwca. Niemniej, w Rosji, a co za tym idzie, Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego to nie dotyczy, w związku z czym uznałam, że rosyjskim ekwiwalentem „nocy świętojańskiej” będzie „ночь накануне праздника рождества Иоанна Крестителя”.

¹² P. Grochowski, *Stado i Kupala w praktykach obrzędowych polskich rodomowierców. O rewitalizacji źródeł etnograficznych i historycznych*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 2020, vol. 32, s. 224.

(иванские) травы; купальські трави. Obiekt badania w niniejszym artykule stanowią zawierające odniesienia semantyczne do nocy świętojańskiej i nocy Kupały wernakularne¹³ nazwy wybranych gatunków roślin — polskie, rosyjskie, ukraińskie. Analizowane leksemy zostały przeze mnie wyekscerpowane ze słowników nazw roślin, prac językoznawczych i botanicznych¹⁴. Są to głównie miana ludowe (gwarowe), w tym dawne (historyczne)¹⁵. Niemniej w celu właściwej identyfikacji gatunków roślin, za każdym razem podaję ich oficjalne polskie nazwy oraz łacińskie nazwy systematyczne¹⁶.

Celem badania jest pokazanie, jakie motywy onomazjologiczne leżą u podstaw nominacji językowej roślin wykorzystywanych w obrzęd-

¹³ Czyli nazwy roślin tworzone w językach narodowych (z łac. *vernaculus* ‘ojczysty, rodzimy’), określane jako zwyczajowe, potoczne, rodzime. Istnieją one na obszarze kraju danego języka, w odróżnieniu od łacińskich nazw systematycznych (naukowej nomenklatury botanicznej), które mają zasięg międzynarodowy. Nazewnictwo wernakularne gatunków obejmuje: 1) oficjalne nazwy nomenklaturowe, ustalone przez botaników; 2) nazwy ludowe — gwarowe, dialektalne, regionalne, rozpowszechnione głównie na terenach wiejskich, w tym nazwy dawne; 3) pozostałe nazwy — jednowyrazowe określenia roślin używane w mowie codziennej, w utworach literackich, nazwy farmakopealne, handlowe i in.

¹⁴ Podstawowe źródła nazewnictwa: G. Bobrowicz, *Słownik polskiego języka przyrodniczego*, <http://bobrowicz.eu/pl/slownik-przyrodniczy> (22.11.2024); K. Pastusiak, *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Instytut Slawistyki PAN (SOW), Fundacja Slawistyczna, Warszawa 2007; Н.И. Анненков, *Ботанический словарь*, Типография императорской академии науки, Санкт-Петербург 1878, online (22.11.2024); И. В. Бугаёв, *Научные и народные названия растений и грибов*, ТМЛ–Пресс, Томск 2010; Ю. Кобів, *Словник українських наукових і народних назв судинних рослин*, Наукова думка, Київ 2004; Г. К. Смик, *Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв*, УРЕ ім. М. П. Бажана, Київ 1991; Б. А. Хапаев, А. Б. Хапаева, *Этимологический словарь названий лекарственных растений (с карачаево-балкарскими фитонимами)*, БИЦ СевКавГГТА, Черкесск 2015.

¹⁵ Mimo, że są to przede wszystkim nazwy ludowe, w tekście niniejszego artykułu nie podaję terytorialnych odmian języków narodowych, jak gwary czy dialekty i nie uściślam regionów geograficznych (Polski, Rosji, Ukrainy), z których nazwy owe pochodzą, ponieważ nie było to celem przeprowadzonego badania. Poza tym część źródeł nazewnictwa, z których korzystam i na które się powołuję (a nie są to słowniki gwar czy atlasy dialektologiczne i etnograficzne), nie zawiera szczegółowych informacji na temat miejsca pochodzenia i rozpowszechnienia nazw, a jedynie określenie, że są to miana ludowe.

¹⁶ Zgodnie z wytycznymi Międzynarodowego Kodeksu Nomenklatury Botanicznej łacińskie nazwy gatunków zapisuję w nawiasie i kursywą, wraz z podaniem (drukem prostym) skrótu nazwiska autora, który jako pierwszy opisał dany takson i nadał mu nazwę systematyczną.

dach sobótkowych, a w przypadku kilku gatunków uznawanych przez etnografów za najważniejsze również zestawienie ich nazw w trzech językach, przedstawienie tła kulturowego, towarzyszącego procesowi nadawania nazw oraz próba ustalenia związku z tradycją — pogańską albo chrześcijańską, w połączeniu z innymi aspektami nazewnictwa. W artykule zostały pogrupowane i porównane tylko nazwy mające odniesienie do tematu, zaś ich analiza ma charakter onomazjologiczny, ogranicza się do zbadania motywacji semantycznej i uwag dotyczących budowy morfologicznej i słowotwórczej¹⁷. W podsumowaniu podaję również dane liczbowe i na tej podstawie wyprowadzam wnioski dotyczące reprezentatywności poszczególnych typów nazw w każdym z analizowanych języków. Niniejszy tekst może być uzupełnieniem istniejących publikacji poświęconych roślinom „nocy świętojańskiej” i „nocy Kupały”, wzbogacając je o nowe aspekty językowo-kulturowe, etnograficzne oraz zagadnienia botaniczne¹⁸, a także o porównanie nazewnictwa tych roślin w trzech językach — polskim, rosyjskim i ukraińskim. Pragnę nadmienić, że w artykule nie poruszam kwestii pograniczy etnicznych we właściwym, tj. geograficznym znaczeniu tego słowa¹⁹. Pogranicze jest traktowane w rozumieniu metaforycznym — jako pewien obszar na styku kultur i obrzędowości, mający odbicie w nominacji językowej.

Do roślin, zbieranych i wykorzystywanych w czasie obchodów nocy świętojańskiej (nocy Kupały), należały przede wszystkim te, którym przypisywano właściwości apotropaiczne, nadzwyczajne moce uzdrawiania, cechy magiczne i wszechstronne przeznaczenie lecznicze²⁰. Nie wszystkie gatunki spośród wymienianych przez etnografów mają uznane właściwości lecznicze, ale w wiejskiej społeczności obdarzano je innymi tajemnymi mocami, przypisując im funkcje na pograniczu

¹⁷ Przeprowadzenie pełnej analizy lingwistycznej nazw w ramach krótkiego artykułu nie jest możliwe.

¹⁸ W analizie nazewnictwa roślinnego cechy budowy i właściwości biologiczne roślin stanowią bardzo istotne motywy onomazjologiczne.

¹⁹ W szczególności w rozumieniu kresów, czyli dawnego polskiego pogranicza wschodniego. Wymienione w artykule nazwy, których motywacja ma związek z nocą świętojańską/nocą Kupały, pochodzą z różnych obszarów trzech krajów (Polski, Rosji, Ukrainy) — są to zarówno tereny przygraniczne, jak i położone daleko od granic w sensie geograficznym.

²⁰ Zob. R. Pilarek, *Świat roślin w obrzędowości świętojańskiej na podstawie źródeł etnograficznych z przełomu XIX i XX w.*, w: D. Kasprzyk (red.), *Nie tylko o wsi. Szkice humanistyczne dedykowane Prof. M. Wieruszewskiej-Adamczyk*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2013, s. 393–408.

praktyk magicznych, medycyny ludowej i in.²¹. W celach leczniczych rośliny zbierano w dniu poprzedzającym noc świętojańską (w wigilię św. Jana, tj. 23.06), w trakcie samej nocy (z 23.06 na 24.06) i w dniu następnym, czyli św. Jana (24.06). W czasie nocy świętojańskiej (nocy Kupały) wykorzystywano je w różny sposób: wianki uwite z kwitnących roślin puszczano na wodę — wiązały się z tym wróżby; zioła palono w ogniskach; zebrane rośliny wiązano w pęczki i zawieszano pod powalą, kładziono na parapetach okiennych, aby chroniły domowników od złego; okadzano nimi stajnie i obory; zatykano w strzechy i ściany i in.²². Do tradycji chrześcijańskiej należało zaś święcenie ziół zebranych w wigilię św. Jana²³.

Do gatunków uznawanych za rośliny „nocy świętojańskiej” lub „nocy Kupały” należą przede wszystkim: nerecznica samcza, dziurawiec zwyczajny, różne gatunki bylicy, dziewanny, mięty, szalwii (głównie szalwii łąkowej), ruta zwyczajna, rumianek pospolity, arnika górską, bez czarny, macierzanka piaskowa, jastrun właściwy, widłak goździsty, cykoria podróżnik i in. W niektórych regionach²⁴ były to również: konieczyna biała, klon zwyczajny lub klon jawor (liście), lipa drobnolistna lub szerokolistna (kwiaty), porzeczka czarna, nagietek zwyczajny, przywrotnik pospolity, babka zwyczajna, rozchodnik ostry, łopian większy, rzepik pospolity, różne gatunki jaskra i przytulii, rumian rzymski, dziewięciornik błotny, mniszek pospolity, pełnik europejski, firletka poszarpana.

Roślinnym motywem najczęściej kojarzonym z obchodami sobótki jest „kwiat paproci”, odnoszony do nerecznicy samczej (*Dryopteris filix-mas* [L.] Schott), której ludowe miana to: paproć świętojańska, świętojański korzeń; ukr. іванове зілля. Z tym gatunkiem wiążą się legendy i przesady mające odzwierciedlenie w folklorze. W noc świętojańską należało szukać mitycznego „kwiatu paproci”, który pojawiał się wyłącznie o północy i istniał zaledwie przez godzinę. Jego odnalezienie zapewniało szczęście, dostatek i inne dobra²⁵.

²¹ Część gatunków odznacza się walorami dekoracyjnymi — są to rośliny ozdobne mające ładne kwiaty i dzięki temu nadające się do uwicia wianków (np. firletka, pełnik i in.).

²² R. Pilarek, *Świat roślin w obrzędowości ...*, s. 393–408.

²³ A. Paluch, *Zerwij ziele z dziewięciu miedz... Ziołolecznictwo ludowe w Polsce w XIX i na początku XX w.*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Warszawa–Wrocław 1989, s. 32–33.

²⁴ Na obszarach Polski, Rosji i Ukrainy.

²⁵ E. Hrycyna, „Paproć (kwiat paproci)”, w: J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, z. 4, *Rośliny: zioła*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019, s. 264–268.

Paproć „świeciła wtedy jasnym światłem i dzięki temu pozwalała poznać wnętrze ziemi ze skarbami w niej ukrytymi”²⁶. W rzeczywistości paprocie nie kwitną, ponieważ są to rośliny zarodnikowe. Kamila Musiał zwraca uwagę na interpretację etnograficzną, wiążącą legendę o kwiecie paproci ze zwyczajem smarowania się przez kobiety liśćmi nasieźrzału pospolitego (*Ophioglossum vulgatum* L.), „co miało w magiczny sposób podnieść ich atrakcyjność”²⁷. Kłos zarodnikowości nasieźrzału niektórym może kojarzyć się z kwiatem. Do powstania legendy mogły przyczynić się tzw. paprocie kwitnące, w tym gatunki podejrzana (*Botrychium*), których zarodnikowe liście (sporofile) „sprawiają wrażenie gron kwiatowych”²⁸.

Językowy ślad „nocy świętojańskiej” najbardziej wyraźny jest w ludowym nazewnictwie dziurawca zwyczajnego (*Hypericum perforatum* L.)²⁹. Najwięcej tego typu nazw odnotowałam w języku ukraińskim: святоіванське (святоянське, святойванське) зілля, зілля святого Івана, зілля святоіванське (светоянське), жовте свентоянське зілля, ян святий, Іван-зілля (іван-зілля), свентоянське зіле, кров (святого) Івана, іван, іванок, іванок прозірник, діробой Іванок. Nieco mniej jest polskich gwarowych określeń dziurawca: świętojańskie ziele, ziele św. Jana (św. Jana ziele), trawa św. Jana, drzewo świętojańskie, świętojanka, krew Jana, Iwanowe (iwanowe) ziele; zaś nazwy rosyjskie to: святоивановская трава, святого Ивана (ивана) зелье, зелье святоянское. Kazimiera Pastusiak nadmienia, że dziurawiec wykorzystywany był w obrzędach sobótkowych „na całym pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim”³⁰. Popularny był on także w Rosji oraz na obszarach Polski i Ukrainy, które nie stanowiły rubieży. W dniu św. Jana z rośliny tej „wito wieńce, a także snuto wróżby”, co zaowocowało licznymi nazwami zawierającymi komponent świętojański³¹. W każdym z trzech analizowanych języków są to ludowe miana zawierające pierwiastek chrześcijański, w których skład wchodzi nazwa własna osobowa wska-

²⁶ L. Frey, *Rośliny, złoczyńcy, skarby — rośliny magiczne w praktyce*, „Medycyna Nowożytna” 2023, t. 29, z. 1, s. 19.

²⁷ K. Musiał, *Oblicza przyrody w wyobrażeniach dawnych Słowian*, „Rozprawy Społeczne” 2018, t. 12, nr 4, s. 19.

²⁸ Tamże. Jeśli zaś nie są jeszcze w pełni rozwinięte, przypominają pąki kwiatowe.

²⁹ Także inne gatunki dziurawca.

³⁰ K. Pastusiak, *Pogranicze...*, s. 165.

³¹ A. Wierzbicka, *Magia, wierzenia a gwarowe określenia roślin*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2012, t. 58, s. 367–368; por. K. Musiał, *Oblicza przyrody...*, s. 19.

zująca na postać św. Jana albo utworzony od tej nazwy przymiotnik dzierżawczy świętojański, zapisywany małą literą. Niemniej w języku ukraińskim występują też odantroponimiczne nazwy dziurawca, które nie zawierają elementu jednoznacznie wskazującego na to, że dana nazwa odnosi się do postaci świętego chrześcijańskiego, np.: Іван-зілля (іван-зілля), іван, іванок, іванок прозірник, діробой Іванок, podobnie jak spotykana w gwarach południowo-wschodniej i wschodniej Polski nazwa *ivanowe* (*Iwanowe*) *ziele*, będąca pożyczką z języków wschodniosłowiańskich³². Większość przytoczonych mian ma związek z właściwością biologiczną, jaką jest okres kwitnienia, a w tym przypadku także zbioru tej wartościowej rośliny leczniczej, przypadający na koniec czerwca, w czasie letniego przesilenia. Jadwiga Waniakowa zwraca uwagę, że powtarzają się one w wielu językach europejskich i są „bezpośrednimi albo pośrednimi kalkami średniowiecznych nazw łacińskich”³³.

Roślinami, nieodłącznie związanymi z obchodami sobótki były bylice — różne gatunki, najczęściej bylica pospolita (*Artemisia vulgaris* L.), w mniejszym stopniu bylica piołun i bylica boże drzewko. W noc świętojańską bylicę rozwieszano „na budynkach gospodarczych i mieszkalnych w celu zabezpieczenia ludzi i dobytku przed złym wpływem czarownic. [...] Na Wołyniu bylicą przystrajano gałązkę zwaną Kupajło, używaną w obchodach świętojańskich”³⁴. Ziele bylicy „pomagało spełnić nawet najskrytsze marzenia. Wspomagało szukających kwiatu paproci, pod warunkiem, że zbierający siedł do lasu w wigilię św. Jana Chrzciciela nagi, przepasany jedynie gałązkami bylicy”³⁵. Nazwy tej rośliny nawiązujące do święta to: pas św. Jana i świętojańskie ziele³⁶.

Innym gatunkiem wykorzystywanym w obrzędach sobótkowych była cykoria podróżnik (*Cichorium intybus* L.), której polskie nazwy

³² Zob. J. Waniakowa, *Nazwy dziurawca zwyczajnego, Hypericum perforatum L. w gwarach polskich na tle słowiańskim i europejskim*, w: M. Jakubowicz, B. Raszevska-Żurek (red.), *Studia Borysiana: etymologica, diachronica, slavica*, Instytut Slawistyki PAN, Warszawa 2014, s. 238–239.

³³ Spotykane są różne wersje zapisu łacińskich mian: *herba sancti joannis* (*johannis*), *sancti johannis herba*, *herba Sancti Joanis* (*Johanis*) — J. Waniakowa, *Nazwy dziurawca...*, s. 239; por. M. Henslowa, *Z badań nad wiedzą ludową o roślinach, I. Hypericum perforatum L. — Dziurawiec zwyczajny*, „Slavia Antiqua” 1976, t. 23, s. 230.

³⁴ K. Pastusiak, *Pogranicze...*, s. 145.

³⁵ L. Frey, *Rośliny...*, s. 13.

³⁶ M. Henslowa, *Z badań nad wiedzą ludową...*, s. 230–231.

ludowe to: kwiat świętojański, batogi św. Jana; ukraińskie — іван святий, батіжки святого Івана. Widłak goździsty (*Lycopodium clavatum* L.) zyskał określenia: pas (pasek) św. Jana, świętojański pas, wiążące się z przypisywanymi tej roślinie cechami apotropaicznymi i przekonaniem, że należy zbierać ją w wigilię dnia św. Jana Chrzciciela. Wierzano, że opasanie się długimi zielonymi pędami widłaka przynosi szczęście i chroni od złego. Miana odnoszą się do cechy morfologicznej tej rośliny — płożących się pędów, przypominających pas³⁷. Jastrun właściwy (*Leucanthemum vulgare* Lam.) ma wiele ludowych określeń, związanych z obchodami przesilenia letniego — w polszczyźnie to: świętojański kwiat, główka (główki) świętego Jana, świętego Jana ziele, w języku ukraińskim zaś: купалка (біла), Іванів цвіт, Іванова голова, іван-трава.

Do nocy świętojańskiej, a jednocześnie budowy roślin nawiązują metaforyczne ludowe nazwy, zbudowane na podobieństwie kształtu owoców roślin do bochenków chleba: świętojański chleb — ślaz dziki (*Malva sylvestris* L.) i chleb świętojański — tasznik pospolity (*Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik.). Charakter metafory ma również ukraińskie ludowe miano bodziszka leśnego (*Geranium sylvaticum* L.) — грабки святого Івана. Można je wyjaśnić podobieństwem rośliny do małych grabi: zakwitający pod koniec czerwca bodziszek ma długie i wyprostowane szypułki kwiatów, łodygę wzniesioną i prostą, rozgałęziającą się.

„Świętojańskimi” nazwami w ludowej nominacji językowej obdarzano także niektóre krzewy i drzewa, kwitnące lub owocujące w okresie przypadającym na czas obchodów św. Jana: porzeczka czarna (*Ribes nigrum* L.) — świętojanki (świętojańki), świętojanka, jagody czarne świętego Jana; wiśnia pospolita (*Prunus cerasus* L.) — świętojanki; bez czarny (*Sambucus nigra* L.) — świętojanny best; jabłoń niska (*Malus pumila* Mill.) — ukr. яблінка святоіванська.

W języku ukraińskim identycznie brzmiące ludowe miana mogą odnosić się jednocześnie do przedstawicieli różnych gatunków roślin³⁸ wykorzystywanych w obrzędach nocy świętojańskiej (nocy Kupąły): іван-зілля to dziurawiec zwyczajny (*Hypericum perforatum* L.), hyzop lekarski (*Hyssopus officinalis* L.), oman łąkowy (*Inula*

³⁷ J. Waniakowa, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2012, s. 110–111; por. K. Pastusiak, *Pogranicze...*, s. 328.

³⁸ Z botanicznego punktu widzenia jest to wadą, ponieważ utrudnia identyfikację gatunków.

britannica L.) i oman niemiecki (*Inula germanica* L.); іванів цвіт to złocień polny (*Glebionis segetum* (L.) Fourr.) i wiązówka błotna (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.); Іванова голова — przegorzan kulisty (*Echinops sphaerocephalus* L.) i koniczyna pogięta (*Trifolium medium* L.). Prócz elementu odantroponimicznego utworzonego od imienia Іван, nazwy wskazują na organy, z którymi są kojarzone rośliny — ziele, kwiaty, kwiatostan w formie główki.

Pośród nazw nomenklaturowych, czyli binominalnych oficjalnych nazw botanicznych, człony rodzajowe w nazwach zaledwie dwóch gatunków są motywowane świętem Kupały, co ma związek z kwitnieniem roślin przypadającym w tym okresie. Pierwsza z nich to polska synonimiczna nazwa arniki górskiej (*Arnica montana* L.) — kupalnik górski. Kupalnik to także popularne ogólnopolskie określenie tej rośliny leczniczej, kupalnik górski i kupalnik górny spotykane są w gwarach, natomiast rosyjskie ludowe miana arniki to: купала, купальник, купальник горный, купальница горная. Drugim z gatunków, w którego oficjalnym nazewnictwie wernakularnym występują motywacje związane ze świętem Kupały, jest pełnik europejski (*Trollius europaeus* L.). Nazwy nomenklaturowe rośliny w dwóch językach wschodniosłowiańskich brzmią podobnie: ros. купальница европейская, syn. купальница обыкновенная; ukr. syn. купальница європейська. Jednakowe są także niektóre spośród ludowych mian, np.: ros. купаленка, ukr. купаленка.

Inne rośliny, w różnym zakresie wykorzystywane w obrzędach świętojańskich i zawierające odniesienia do tego w swoich ludowych nazwach to: przytulia właściwa (*Galium verum* L.) — ukr. іван купала (Іван Купала), Іван, іванчик, іванчик золотий; babka zwyyczajna (*Plantago maior* L.) — babka świętojańska; żarnowiec miotlasty (*Cytisus scoparius* (L.) Link) — świętojańskie ziele; rzepik pospolity (*Agrimonia eupatoria* L.) — ukr. іванове (іванкове) зілля; rumianek pospolity (*Matricaria chamomilla* L.) — ros. купальница; firletka poszarpana (*Lychnis flos-cuculi* L.) — ukr. купальница, купало; jaskry (*Ranunculus* L. różne gatunki) — ukr. купальница, купало, купалка.

Motywy, jakimi kierowano się w nominacji językowej, mogą jednak nie być zrozumiałe, gdy nie wiadomo, dlaczego niektóre gatunki roślin zawierają w swoich ludowych nazwach odniesienia do święta Kupały — nie były wykorzystywane w czasie obchodów (brak takich danych etnograficznych) i kwitną w innym okresie (wcześniej bądź później). Można byłoby tu wymienić takie rosyjskie mia-

na, jak: купальная трава — lubczyk lekarski (*Levisticum officinale* Koch.); купайла, купала — podbiał pospolity (*Tussilago farfara* L.); купала — welnianka wąskolistna (*Eriophorum angustifolium* Honck.). Spośród ukraińskich — купалка: świerzbica polna (*Knautia arvensis* (L.) Coult.) i plesznik zwyczajny (*Pulicaria vulgaris* Gaertn.); купальник: rumian żółty (*Anthemis tinctoria* L.), uczep trójlistkowy (*Bidens tripartita* L.), lepnica czerwona (*Silene dioica* [L.] Clairv.) i lepnica biała (*Silene latifolia* Poir.). Być może tego typu nazwy nadano w związku ze zbiorem innych surowców zielarskich, dokonywanym w okresie przypadającym na obchody święta Kupały — liści, korzeni czy ziela nazwanych tak roślin.

Na podstawie przeprowadzonej analizy nazewnictwa można dojść do wniosku, że motywacja semantyczna w polskich, rosyjskich i ukraińskich (głównie) ludowych nazwach roślin odwołujących się do nocy świętojańskiej i nocy Kupały wskazuje bezpośrednio lub pośrednio na: 1) czynniki kulturowe — religijne (chrześcijańskie) lub apotropaiczne, związane z obchodami święta; 2) cechy biologiczne roślin — czas zbioru surowca zielarskiego³⁹, czas kwitnienia lub (rzadziej) owocowania przypadający w okresie obchodów święta ludowego lub dnia świętego chrześcijańskiego; 3) cechy budowy roślin w zestawieniu z patronami święta (Kupała, św. Jan) — w nazwach mających postać metafor. Jak pokazało badanie, niezależnie od motywów uwzględnionych w nominacji językowej, analizowane nazwy zawsze mają charakter odantroponimiczny — odwołują się do postaci św. Jana Chrzciciela (ros. Иоанна Крестителя, ukr. Івана [Іоанна] Хрестителя), Iwana Kupały (ros. Ивана Купалы, ukr. Івана Купала) lub Iwana (ukr. Івана). Miana te są uwarunkowane kulturowo, nawiązując do chrześcijaństwa albo do wierzeń pogańskich⁴⁰. Łączą się z nimi ludowe mity i legendy, które jednak zdaniem etnografów mają źródło w tradycji przedchrześcijańskiej. Nazwy roślin „nocy świętojańskiej” i „nocy Kupały” stanowią zatem szczególnego rodzaju pogranicze obrzędowości, niekiedy wzajemnie się przenikając w obrębie nazewnictwa jednego gatunku. Czasem motywacja tego typu mian może być niejasna — nie wiadomo, dlaczego poszczególne rośliny zostały tak nazwane, gdyż nie wykazują jakiegokolwiek związku z obchodami święta, do którego ich nazwy się odnoszą.

³⁹ W większości są to gatunki roślin o przeznaczeniu leczniczym, wykorzystywane zarówno w medycynie ludowej, jak i konwencjonalnej.

⁴⁰ Warto nadmienić, że roślinie nazwy zawierające odniesienia do św. Jana odznaczają się pozytywnym wartościowaniem.

Zebrane i przeanalizowane w artykule nazwy roślin „nocy świętojańskiej” i „nocy Kupały” dotyczą przedstawicieli 38 gatunków. Spośród trzech porównywanych języków omawiane motywy nazewnicze są najbardziej rozpowszechnione w języku ukraińskim, w którym odnotowałam najwięcej tego typu nazw – 51 dla 24 gatunków roślin, w tym 16 nazw zawiera odniesienia do postaci Kupały (rzadziej: Iwana Kupały) i najczęściej ma formę utworzonych od tego imienia derywatów (np.: купальниця європейська, купало, купалка, купаленка), 14 nazw jest motywowane postacią św. Jana lub ma formę utworzonych od niego derywatów, głównie przymiotników (np.: ян святий, батіжки святого Івана, святоіванське зілля, яблінка святоіванська) i aż 21 nazw odnosi się do Iwana, także w postaci derywatów (np.: Іван-зілля, діробой Іванок, іванів цвіт, Іванова голова). W ostatnim przypadku ze względu na zbieżność imion trudno jednoznacznie stwierdzić, czy nazwy mają wydźwięk pogański, czy chrześcijański, bowiem mogą się odwoływać zarówno do postaci Iwana Kupały [Іван Купало], jak i do postaci świętego Jana Chrzciciela (Іван [rzadziej: Іоанн] Хреститель, także: Іван [rzadziej: Іоанн] Предтеча). Można domniemywać, że chodzi o Jana Chrzciciela, niemniej ustalenie tego wymagałoby przeprowadzenia badań o charakterze dialektologiczno-etnograficznym.

Z polskojęzycznych źródeł wyekscerpowałam łącznie 34 nazwy dotyczące 14 gatunków roślin, w tym zaledwie 4 odnoszące się do Kupały (oficjalna nazwa synonimiczna, nazwa ogólnopolska i 2 gwarowe). 29 nazw zawiera odwołania do postaci św. Jana (np.: św. Jana ziele, trawa św. Jana, pas św. Jana), w tym w formie derywatów (np.: świętojanka, świętojanki) lub przymiotnik świętojański, -a, -e (także: świętojanny) wraz z wyrazem określającym (np.: świętojański korzeń, paproć świętojańska, świętojańskie ziele). Uzupełnienie stanowi zapożyczona nazwa odantroponimiczna Iwanowe (iwanowe) ziele. Mimo że najbardziej rozpowszechnionym, ogólnopolskim określeniem obrzędu sprawowanego podczas ludowych obchodów letniego przesilenia Słońca jest sobótka⁴¹, to w badaniu nie odnotowałam roślinnych mian, które zawierałyby element „sobótkowej nocy”.

W języku rosyjskim odnotowałam najmniej, bo tylko 15 tego rodzaju nazw dla 7 gatunków roślin, w tym zaledwie 3 odnoszące się do postaci św. Jana (ludowe określenia dziurawca zwyczajnego) oraz 12 do postaci Kupały, także w formie utworzonych od niego derywatów

⁴¹ T. Rokosz, *Obrzęd sobótkowy...*, s. 80.

(np.: купальник, купальница, купаленка). Co ciekawe, w rosyjsko-języcznych źródłach nie udało mi się znaleźć ludowych mian roślin odwołujących się do Iwana (Ивана⁴²), tak popularnych w nazewnictwie ukraińskim.

W łacińskich nazwach systematycznych brak semantycznych odniesień do „nocy świętojańskiej” i „nocy Kupały”, co świadczy o tym, że ten motyw nazewniczy nie został utrwalony w naukowej nomenklaturze botanicznej⁴³.

REFERENCES

- Bobrowicz, Grzegorz. *Słownik polskiego języka przyrodniczego*, <<http://bobrowicz.eu/pl/sownik-przyrodniczy>>.
- Bronikowska, Małgorzata. „Jak bawili się nasi przodkowie, czyli głębszy wymiar kultury fizycznej.”, *Studia Lednickie*, 2012, no. 11: 75–92.
- Cybulska, Aleksandra. „Obrzędowość wybranych świąt wiosennych w tradycji polskiej i rosyjskiej.”, *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne*, 2016, no. 12(1): 23–34.
- Dubisz, Stanisław. Ed. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Wyd. CD, 2004.
- Frey, Ludwik. „Rośliny, złoczyńcy, skarby — rośliny magiczne w praktyce.”. *Medycyna Nowożytna*, 2023, no. 29(1): 9–34.
- Grochowski, Piotr. „Stado i Kupała w praktykach obrzędowych polskich rodzimowierców. O rewitalizacji źródeł etnograficznych i historycznych.” *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 2020, no. 32: 213–233.
- Hensłowa, Maria. „Z badań nad wiedzą ludową o roślinach, I. *Hypericum perforatum* L. — Dziurawiec zwyczajny”. *Slavia Antiqua*, 1976, no. 23: 228–250.
- Hrycyna, Ewa. „Paproć (kwiat paproci).” *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. no. 2(4), *Rośliny: zioła*. Bartmiński, Jerzy (ed.). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019: 253–268.
- Jaszczyńska, Magdalena. *Polskie i rosyjskie paremie kalendarzowe w aspekcie kulturowym*. Gdańsk: Wydawnictwo UG, 2018.
- Musiał, Kamila. „Oblicza przyrody w wyobrażeniach dawnych Słowian”. *Rozprawy Społeczne*, 2018, no. 12(4): 15–21.
- Paluch, Adam. *Zerwij ziele z dziewięciu miedz... Ziołolecznictwo ludowe w Polsce w XIX i na początku XX w.* Warszawa–Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1989.
- Pastusiak, Kazimiera. *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*. Warszawa: SOW, 2007.

⁴² W odniesieniu do postaci Iwana Kupały lub św. Jana Chrzciciela, ponieważ istnieją rosyjskie ludowe miana odantroponimiczne utworzone od imienia (nazwy własnej) Iwan, ale w zupełnie innym kontekście kulturowym, np. иван-да-марья (*Melampyrum nemorosum* L., *Viola tricolor* L.).

⁴³ Niemniej, część ludowych „świętojańskich” mian roślinnych to prawdopodobnie kalki średniowiecznych nazw łacińskich.

- Pilarek, Rafał. "Świat roślin w obrzędowości świętojańskiej na podstawie źródeł etnograficznych z przełomu XIX i XX w." *Nie tylko o wsi. Szkice humanistyczne dedykowane Prof. M. Wieruszewskiej-Adamczyk*. Kasprzyk, Damian (ed.). Łódź: Wydawnictwo UŁ, 2013: 393–408.
- Rokosz, Tomasz. *Obrzęd sobótkowy. Tradycja i jej transformacje (studium etnologiczne)*. Wrocław–Siedlce: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2016.
- Schmandt, Piotr. *Sobótki, ścinanie kani, ogień i czary na Kaszubach*. Gdynia: Wydawnictwo Region, 2014.
- Urbańczyk, Stanisław. *Dawni Słowianie: wiara i kult*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- Waniakowa, Jadwiga. *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 2012.
- Waniakowa, Jadwiga. "Nazwy dziurawca zwyczajnego, *Hypericum perforatum* L. w gwarach polskich na tle słowiańskim i europejskim." *Studia Borysiana: etymologica, diachronica, slavica*. Jakubowicz, Mariola, and Raszewska-Żurek, Beata (eds.). Warszawa: Instytut Slavistyki PAN, 2014: 261–279.
- Wierzbicka, Agnieszka. "Magia, wierzenia a gwarowe określenia roślin." *Rozprawy Komisji Językowej*, 2012, no. 58: 363–372.
- Анненков, Николай Иванович. *Ботанический словарь*. Санкт-Петербург: Типография императорской академии науки, 1878 <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81:Annenkov1878_bot_slovar.djvu>.
- Бугаёв, Игорь Викторович. *Научные и народные названия растений и грибов*. Томск: ТМЛ–Пресс, 2010.
- Воропай, Олекса. *Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис*, no. 2. Мюнхен: Українське видавництво, 1958.
- Кобів, Юрій. *Словник українських наукових і народних назв судинних рослин*. Київ: Наукова думка, 2004.
- "Иван Купала (или Иван Купало)." *Лингвострановедческий словарь "Россия."* <https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/?title=%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%9A%D1%83%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%Bo/C1-C2>.
- "Иван Купала (Рождество Святого Иоанна Крестителя, Иванов День)." *Российский этнографический музей: Календарь народных праздников*, <<https://ethnomuseum.ru/collections/ethnocalendar/july/ivan-kupala-rozhdestvo-svyatogo-ioanna-krestitelya-ivanov-den>>.
- Смик, Григорій Костянтинів. *Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв*. Київ: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1991.
- Тиховська, Оксана. "Етнопсихологічний аспект рослинної магії в купальській обрядовості українців Закарпаття першої половини XX століття." *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. Філологія*, 2020, no.3(27): 91–96.
- Хапаев, Башир Алимджарович, Хапаева, Алина Башировна. *Этимологический словарь названий лекарственных растений (с карачаево-балкарскими фитонимами)*. Черкесск: БИЦ СевКавГГТА, 2015.